

У Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 4-5 грудня 2012 р. відбулася міжнародна соціолінгвістична конференція «Мовні права в сучасному світі», у якій поряд з мовознавцями з України, Італії, Польщі, Німеччини взяли участь також судді Конституційного Суду України, українські дипломати, представники громадських організацій. Журнал «Мовознавство» планує присвятити один зі своїх найближчих номерів публікації вибраних матеріалів конференції. У цьому номері пропонуємо увазі читачів статтю судді Конституційного Суду України Віктора Івановича Шишкіна.

В. І. ШИШКІН

МОВА ЯК СКЛАДНИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті розглядаються актуальні проблеми щодо: ролі мови титульної нації як складника державотворення; визначення її як спільного природного права індивідуумів, які ідентифікують себе з відповідним мовним етносом; статус і значення державної мови, їх відмінності від статусу і значення офіційної мови та від ролі мов національних меншин; можливість протекціоністських заходів з боку державної влади щодо реалізації статусу державної мови у суспільному житті, особливо в умовах постколоніального стану країн, що вибороли свою самостійність.

Ключові слова: право на мову — спільне природне право етносу, державотворча функція мови, співвідношення державної мови з офіційними мовами і мовами національних меншин.

Функція мови як основного засобу спілкування завжди була органічно пов'язана з об'єднавчою функцією етнічно, культурно й історично спорідненого масиву людей (етносів або субетносів) на певному історично зумовленому ареалі. У різні історичні періоди питання про зв'язок між мовою та ідентичністю то спалахувало, то згасало. Його актуальність і публічна помітність залежали від історичної ситуації та ступеня колективної ідентифікації індивідуумів, сукупність яких завдяки користуванню тією самою мовою утворює суцільну етноспільноту. Це питання ще більше загострилося, коли спочатку в пізньому середньовіччі, а потім у новій та новітній історії такі спільноти почали ставати націями, що прагнули до утворення власних механізмів управління суспільними справами. Сукупність таких механізмів стає системою правління, поступово перетворюючись в єдиний організм — національну державу.

Етноспільноти, що утворили (утворюють) держави, як правило, бажали (і досі бажують), щоб акти держави в цілому, її органів зокрема, були видані мовою їхнього етносу. Таке прагнення охоплювало не лише світські (посполитські), а й церковні (духовні) справи, оскільки церква — такий самий інститут суспільства, як і всі інші, навіть там, де її сьогодні відокремлено від держави. Щодо останнього, то можемо згадати: однією з вимог реформаційного руху в Європі XVI столітті¹ було проведення церковних відправ не латиною, а рідною (національною) мовою; реформи у православ'ї впродовж XIV–XVII століть, коли церковну службу з церковнослов'янської (південноболгарсько-солунський діалект) поступово перевели на новоцерковнослов'янську на основі давньоруської мови,

¹ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемпученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5. — С. 304–305.

з вкрапленням інновацій, що відповідали стану розвитку світської мови того часу². Однак і ті етноси, які з різних причин не в змозі були створити власне державне або квазідержавне утворення, також мали й мають таке саме бажання. Таким чином, виникають різноаспектні умови й підстави для появи вимог щодо права на комунікацію відповідною (зрозумілою, доступною) мовою, яке (право) почали пов'язувати з основними природними правами людини.

Пам'ять про особливо ганебну роль тоталітарних режимів у Другій світовій війні, метою яких, крім іншого, було масове знищення десятків мільйонів людей поза зоною власне бойових дій армій, із цілковитим нехтуванням природних (дарованих Богом) прав людини на життя і гідність, зумовила вплив на розвиток філософських поглядів щодо контенту людських прав у другій половині ХХ ст.

Уряди народів, які пережили страхіття війни, а згодом і значна частина людства, визначальним завданням у своїх зусиллях і діях зробили впровадження ідеї захисту різноаспектних прав людини, що оформлялося прийняттям відповідних міжнародних, зокрема континентальних, правових документів. Ці акти поступово охоплювали різноманітні сфери людського буття, у них виокремлювали, розвивали і фіксували в різних площинах право на щось, з покладанням на когось зобов'язань його дотримуватися, реалізовувати, захищати, і пов'язану з цим відповідальність за порушення взятих зобов'язань. Маючи шляхетну ціль і правильне спрямування, такі документи не позбавлені загального недоліку — уніфікаторський підхід, нехтування особливостями становлення і розвитку державності в народів певних країн.

Одним із таких актів, створених у процесі поглиблення теорії прав людини, є «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (далі — Хартія), яку укладено 5 листопада 1992 р. у Стразбурзі³. Верховна Рада України ратифікувала цю Хартію 15 травня 2003 р. Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IV⁴ з обмеженими зобов'язаннями (див. положення статті 3). Підписанти Хартії у Преамбулі заявили, що її укладено відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод. Значення вказаної конвенції для адекватної інтерпретації сутнісної ролі Хартії найкраще простежується крізь призму приписів її пунктів 5, 6, 13 — стосовно права буди належно поінформованим про обвинувачення, а отже, — і зрозумілою мовою, мати рівні можливості в суді, зокрема належно підготуватися до судового розгляду, брати в ньому участь, захищатися самостійно чи з допомогою захисника тощо.

Зосередивши увагу на питанні захисту «покривджених» мов, європейці (хіба що за винятком Франції та Ірландії) перестали зважати на роль і статус державної мови, вважаючи це питання вже не актуальним. Це призвело до переакцентування проблеми і її тлумачення з ухилом у інший бік. Інтерпретація положень Хартії вийшла за рамки індивідуального права особи і тієї мети, з якою її запроваджували, та стала знаряддям досягнення політичних інтересів певних груп і навіть засобом зовнішнього тиску на молоді держави з боку держав з імперським минулим та імперськими амбіціями. В Україні своєрідне трактування положень Хартії стає засобом боротьби проти реального впровадження в суспільне життя української мови відповідно до її статусу як державної.

² Огієнко І. Українська мова XVI ст. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.; Т. 2. — 192 с.

³ Офіційний вісник України від 25.12.2006. — 2006. — № 50. — С. 379. — Ст. 3381.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 30. — Ст. 259.

Ми не ставимо своїм завданням піддати розгорнутій критиці переклад цього документа українською мовою. Уже були випадки, коли певні помилки перекладацького характеру в деяких ратифікованих міжнародних документах офіційно виправляв законодавець — Верховна Рада України. Однак варто зазначити, що перекладацькі помилки є двох видів: 1) такі, що стосуються тільки перекладацької техніки на рівні стилістики й культури цільової мови, 2) ті, що пов'язані з розумінням суті і поняттєво-змістового навантаження того, що за своїм менталітетом, уявленнями і поглядами вклали в текст укладачі першоджерела. Саме на другий аспект проблеми, пов'язаний з перекладом текстів насамперед юридичного і філософського спрямування, звертають увагу фахівці-філологи⁵, перестороги яких чомусь залишають поза увагою політики і юристи. Є певні особливості юридично-оцінного передавання правової ситуації і тлумачного порядку, що не завжди можуть бути відтворені мовою, відмінною від тієї, якою виписано правову норму, а це вже є спотворенням самої суті закону. Саме тому, наприклад, виникають труднощі в розумінні деяких правових нюансів у текстах рішень Європейського суду з прав людини, які викладені одночасно англійською і французькою як функціонально домінуючими мовами в судовому провадженні цієї установи.

Можна розглядати зміст Хартії й поза цими зауваженнями, щоб оперувати офіційно оприлюдненим в Україні текстом. Яку ж мету визначили держави-члени Ради Європи, що її підписали? Вони зазначили — що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням (абз. 2), а цьому має сприяти збереження й охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких перебувають під загрозою зникнення (абз. 3). Однак, підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу та багатомовності, автори Хартії зазначили, що охорона й розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні перешкоджати використанню офіційних мов і необхідності їх вивчення (абз. 6). Цілком очевидно, що заохочення різномовного сепаратизму в європейських державах і використання мов меншин як засобу применшення значення й ролі державної мови в суспільному житті відповідної країни, а тим паче як форма боротьби з її державністю, не входили в плани авторів Хартії. Проте деякі достатньо впливові в Україні політичні сили витлумачили направленість Хартії зовсім у іншому аспекті — домінування регіональної мови або мови національних меншин над державною (офіційною) мовою, відведення їй другорядної ролі, а інколи — прагнення й до її повного ігнорування у вжитку та забуття. Тобто тут наявне перекирчування, що відповідає ситуації, коли фактично прави-

⁵ Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Пер. М. Зубрицької // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької.— 2-е вид., доп.— Л., 2001.— С. 406–415; Березіна В. Переклад — міст між новими світами? (на підґрунті філософської герменевтики Г. К. Гадамера) // Філософ. думка.— 2009.— № 1.— С. 43–53; Демешко П. В. Герменевтичні аспекти українського перекладу німецьких філософських текстів ХХ століття : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 2009.— 217 с.; Зайцев Ю. Автентичність правового тексту та проблеми його термінологічно-мовного оформлення (на матеріалі проекту Цивільного кодексу України) // Укр. право.— 1997.— № 3.— С. 99–110; Квіт С. М. Основи герменевтики : Навч. посібник.— К., 2005.— 35 с.; Радчук В. Що таке інтерпретація? // Схід.— 1998.— № 6 (23).— С. 50–65; Радчук О. Герменевтика перекладу: зміст поезії і сутність тлумачення // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Історія. Філософія.— Донецьк, 2012.— Т. 34.— С. 262–286; Шаблій О. А. Німецько-український юридичний переклад: методологія, проблеми, перспективи.— Ніжин, 2012.— 320 с.; Шульга Е. Н. Проблема «герменевтического круга» и диалектика понимания // Герменевтика: история и современность : Критич. очерки.— М., 1985.— С. 143–161.

льна з об'єктивного погляду інформація, якщо її подано не у відповідній логічній послідовності і не в рівнозначній для зіставлення й аналізу площині, перетворюється на логічно некогерентний ряд (на зразок «по дорозі їхали три автомашини: перша — зелена, друга — червона, третя — металева»).

Особливо необхідно звернути увагу на зміст тієї частини абз. 3 Хартії, у якій викладено її мету. У ній, зокрема, чітко вказано про які саме мови йдеться — не про будь-які, а про історичні регіональні мови або мови меншин, деякі з яких знаходяться під загрозою зникнення. До таких, безперечно, можна віднести: в Німеччині — мову лужицьких слов'ян, мову фризів; у Польщі — мову кашубів; в Україні — мови караїмів, гагаузів, ромів, навіть кримських татар, чи мову євреїв — їдиш. Щодо інтерпретації права різних мов на підтримку і захист Хартія не є бездоганною. Спостерігаємо суперечність між «духом» і буквою, суть яких у тому, що мови з потужною функціональною інфраструктурою і великою кількістю носіїв (наприклад, німецька, польська, російська та ін.), і так звані загрожені мови, які потребують захисту і підтримки у першу чергу, поставлені у формально рівні умови з мовами, які потребують не захисту, а лише гарантії їх вільного використання носіями цих мов.

Білоруська, польська, російська, румунська чи угорська та деякі інші мови не підпадають під першу категорію, про них мова може йти лише в аспекті «другої черги» на територіях країн, де їх носії тривалий час історично колективно проживали. Мабуть, було б дивним для Німеччини, якщо б там на підставі цієї Хартії почали вимагати проголошення офіційною або регіональною мовою турецьку, албанську, російську, іврит тільки тому, що там живе понад три мільйони турок, понад півтора мільйона поляків, понад мільйон росіян, статистично значна кількість албанців та боснійців і т. ін. Висловлюються міркування, що приписи Хартії можна в повному обсязі застосувати, наприклад, до польської, російської чи румунської мов в Україні, до української в Польщі й Білорусі або польської в Литві тощо. Проте ні польська, ні російська, ні румунська, ні українська не перебувають під загрозою зникнення. Таке трактування відповідає духові Хартії, насамперед настановам її Преамбули. Ці мови захищені вже тим, що мають реальний статус державної (офіційної) у відповідних державних утвореннях цих націй. Етнічним же носіям цих мов ніхто не перешкоджає спілкуватися з одноплемінниками їхньою мовою та отримувати культурно-автономний статус для мови у будь-якій частині України. До цього не має стосунку регіональний статус, який трактується як такий, що офіційно зобов'язує державні органи застосовувати регіональну мову. Водночас витісняється на другий план і часто ігнорується українська державна мова. Літературний герой у класичній повісті казав, що «руїна починається в головах». Незалежно від того, чи політично свідомо чи через інтелектуальну недолугість декому вкрай кортить перекрутити положення Хартії, і така діяльність уже спрямована на руйнацію однієї з підвалин державотворення — державної мови, якою в Україні є українська мова.

Дослідженню різноаспектного значення мови й особливо її головної ролі — комунікативної, присвячено багато праць, у яких подаються науково вивірені погляди, що систематизовані та проаналізовані у відповідних аспектах⁶. Немало зроблено, щоб виокремити і класифікувати основні функції мови⁷, показати

⁶ Ткаченко С. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин.— Х., 2010.— С. 8–10.

⁷ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.— Дрогобич, 1994.— С. 82–94; Ющук І. П. Державотворча функція мови // Проблеми державного будівництва і подолання кризових явищ у суспільстві : Матеріали наук. конф. професор.-виклад. складу 21–22 травня 1996 року, м. Київ.— К., 1996.— С. 7.

природно об'єктивний зв'язок мови і нації, зокрема у державотворенні⁸. Право на мову як засіб (спосіб, механізм) життєво значущої суспільної комунікації мовного носія дійсно набуває статусу індивідуального природного права. Однак, якщо цей засіб комунікації стає чинником, що його відповідний етнос використовує для загального розуміння сутності унормованого порядку взаємовідносин між членами суспільства, то мова стає офіційним знаряддям, а у випадку створення етносом (нацією) державного утворення — державною мовою. У такому статусі мова стає вже спільним природним правом людей, які належать до відповідного етносу завдяки якому державне утворення вже ідентифікується з ним як з титульною нацією⁹. В останньому значенні державна мова набуває статусу одного із складових елементів конституційного правопорядку. *Функціонування* національної мови як державної виконує природне, суспільно значуще завдання, яке спрямоване на становлення, існування та утвердження держави Українського народу.

До того ж, якщо за приписом частини другої статті 3 Основного Закону України держава відповідає за свою діяльність перед людиною, то вона має відповідати й за повноправне функціонування української мови, носіями якої є люди — громадяни титульної нації.

Введенням у конституційно-правове поле України як країни з поліетнічним складом населення припису про *функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України* конституцієдавець визначив її специфічну роль, зокрема, пов'язавши різноаспектну діяльність держави як суспільного регулятора з обов'язком послуговуватися уніфікованим мовним засобом суспільної комунікації — українською мовою. Одночасно це є демонстрацією ототожнення державного утворення України з титульною українською нацією.

Основний Закон України є програмним документом, якому надано юридичну форму, де цілі мають першорядне значення. Аналіз конституційних положень неможливий без урахування їх цільової спрямованості, тому основним напрямом телеологічного способу оцінки й тлумачення є пошук сенсу нормативних приписів, зважаючи на мету і результат їх застосування.

Відповідно до Конституції України як акта державотворення українського народу державною мовою в Україні є українська мова; держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (частини перша, друга статті 10). Зазначена стаття Конституції України міститься в розділі I «Загальні засади», положення якого встановлюють стрижневі елементи суспільного ладу українського народу і конституційного устрою Української держави, тобто доктринальні положення державотворення.

У зазначеному розділі переважно акумульовано не формально-позитивістські норми, а норми-підвалини, норми-доктрини, норми-цілі, норми-принципи для становлення та існування Української держави, саме тому вони мають до-

⁸ Герлер Й. Г. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм : Антологія.— 2-е вид.— К., 2006.— С. 3–9; Геллер Э. Нации и национализм / Пер. с англ. Т. В. Бредниковой, М. К. Тюнькиной; ред. и послесл. И. И. Крупника.— М., 1991.— С. 76; Гатчинсон Д., Смит Е. Д. Що таке етнічність // Націоналізм : Антологія.— 3-е вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.— К., 2010.— С. 213–219; Крысько В. Г. Этнопсихология и межнациональные отношения : Курс лекций.— М., 2002.— С. 100; Мекрайдіс Рой К. Етнонаціоналізм // Там же.— С. 242–243; Соловьев В. С. Сочинения : В 2 т.— М., 1988.— Т. 1.— С. 501–502.

⁹ Шишкін В. І. Окрема думка стосовно Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011 // Вісн. Конституц. Суду України.— 2012.— № 1.— С. 71.

датковий захист від можливої їх корекції — складнішу, порівняно з нормами інших розділів, процедуру внесення до них змін.

За частиною другою статті 10 Конституції України українська мова має виконувати **відповідну державотворчу, на відміну від інших мов, функцію**, а отже, бути в постійній дії, вживанні, максимально працювати у всіх сферах суспільного життя країни, відіграючи в цьому певну роль.

Конституційний Суд України у пункті 3 мотивувальної частини Рішення від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 заклав концептуально-правові позиції, за якими:

— *під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя (абзац перший);*

— *Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10), що повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначена в преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі (абзац другий);*

— *положення про українську мову як державну міститься у розділі I «Загальні засади» Конституції України, який закріплює основи конституційного ладу в Україні; поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад» (абзац третій);*

— *застосування української мови як державної унормовується шляхом конституційного та законодавчого закріплення (абзац десятий);*

— *публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо); до сфер застосування державної мови можуть бути віднесені також інші сфери, які відповідно до частини п'ятої статті 10 та пункту 4 частини першої статті 92 Конституції України визначаються законами (абзац четвертий);*

— *до них, зокрема, належать: розгляд звернень громадян, діяльність Збройних Сил України; видання друкованої продукції, призначеної для службового та ужиткового користування, що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо), висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації, оформлення митних документів тощо (перше речення абзацу п'ятого);*

— *володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України і для службових осіб державних органів, установ і організацій (друге, третє речення абзацу п'ятого);*

— *законодавчо визначеним є також питання про застосування української мови та інших мов у навчальному процесі в державних навчальних закладах України (абзаци шостий, сьомий);*

— *положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну — українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України (абзац одинадцятий)¹⁰.*

¹⁰ Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 1997–2001 / Відп. ред. П. Б. Євграфов.— К., 2001.— С. 488–489.

Значення вказаних приписів Конституційного Суду України є неминущим. Ними повинні керуватися, зокрема: законодавчий орган при прийнятті законів та інших правових актів; державні органи і посадовці в їх нормотворенні, а також у службовій діяльності; суди при написанні судових рішень і діловодстві тощо.

Викладене вказує на наявність конституційних підстав та умов для виокремлення української мови із сукупності інших національних мов, якими громадяни Української держави можуть користуватися у повсякденному житті, і для набуття нею обов'язкового для всіх загальноживаного статусу. Таке твердження не є приниженням або ігноруванням положень частини третьої статті 10 Конституції України про гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин України, оскільки в частинах першій, другій, третій цієї статті закладено *різні завдання і призначення*, які не можна змішувати, а отже, й помилково протиставляти одну одній або шукати вияви запрограмованого конфлікту. Мова національної меншини у будь-якій країні не виконує функції мови як природного права державоутворюючого етносу, а виконує лише функцію мовлення — тобто мовної діяльності, за допомогою якої люди спілкуються між собою.

Судді Конституційного Суду України, які заклали вказані приписи у цьому рішенні, були не поодинокими в думках, а їхні погляди перекликаються з підходами до статусу і ролі державної мови російських науковців, теоретичні настанови яких імпонують багатьом політикам та й ученим у сучасній Україні. Наприклад, Ю. В. Трушкова зазначала, що державна мова — це один із функціональних різновидів мови нації, який уживається у сферах організованого спілкування (офіційних сферах) і має відповідний юридичний статус¹¹, а Г. Єрмошин з цього приводу наголошував, що державна мова є єдиною та незамінною формою функціонування держави, усіх без винятку її інститутів ..., яку зобов'язані використовувати всі суб'єкти права у сферах, що забезпечують встановлення єдності розуміння й оформлення державної волі і державно-правового регулювання¹². У такому ж недвозначному дусі висловлювалися С. А. Авак'ян, Т. В. Губаєва і В. П. Малков, А. С. Піголкін, В. В. Ромашкін, Н. В. Шелютто¹³.

У аспекті державотворення постає питання — як розмежувати поняття «державна» і «офіційна» мова і до якої з них застосувати ще й інший термін — «національна» мова. Чи є ці термінологічні позначення тотожними, чи тут спостерігається підміна понять? В окремих публікаціях спостерігаємо елементи поверховості в аналітичних судженнях, що стосуються цієї проблеми.

Є підстави стверджувати, що в політологічній і правовій теоріях наявне недостатнє розуміння суті цих термінологічних понять або плутанина щодо їхнього розуміння і змістового навантаження. Особливо, коли це стосується проголошення у державах-федераціях державними кількох мов. Тут маємо або

¹¹ Трушкова Ю. В. Проблемы использования современной социолингвистической терминологии // Проблемы языковой жизни Российской Федерации и зарубежных стран : Материалы к 13 Всемир. конгр. социологов. [РАН. Отд-ние лит. и яз.].— М. 1994.— С. 115.

¹² Ермошин Г. Государственно-правовые аспекты языковых отношений // Российская юстиция.— 1998.— № 3.— С. 19.

¹³ Авак'ян С. А. Конституционное право : Энциклопед. словарь / Отв. ред. и руководитель авт. коллектива проф. С. А. Авак'ян.— М., 2000.— С. 667–668; Губаева Т. В., Малков В. П. Государственный язык и его правовой статус // Государство и право.— 1999.— № 7.— С. 6; Пиголкин А. С. Правовые проблемы гармонизации межнациональных отношений в СССР (Заседание 25–27 января 1989 г., Минск) : Документы.— М., 1989.— С. 135–136; Ромашкин В. В. Конституционно-правовые основы государственной языковой политики в Российской Федерации : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— М., 1999.— С. 15; Шелютто Н. В. О правовом режиме языка // Сов. государство и право.— 1989.— № 4.— С. 30.

неякісний переклад суті першоджерела, або непорозуміння стосовно змістового значення того, що пишуть самі автори правових документів у таких країнах. Немає єдності й серед українських науковців — наприклад, автори статей у шеститомній Юридичній енциклопедії, надаючи інформацію про державний устрій країни світу, вживають термін «офіційна мова». Великий тлумачний словник сучасної української мови подає термін «державна мова», зазначаючи, що це мова, яку офіційно визнано й прийнято для спілкування в державних установах та армії, а також у спілкуванні між юридичними особами¹⁴, тобто термін «офіційна мова», власне, не розкривається, а навпаки, через слово *офіційна* трактує термін «державна мова». Перекладачі конституцій інших країн у збірці «Конституції держав Європи» у 3-х томах (видання російською мовою) вживають щодо різних країн терміни «державна», «офіційна», «національна мова», а в Конституції Франції взагалі оригінально зазначено, що «мовою Республіки є французька»¹⁵.

Такий різнобій страшує (убезпечує) українського законодавця від обґрунтованої критики і відкриває можливість маніпулятивного застосування відповідних термінологічних словосполучень, виходячи з власного розуміння їх змістового навантаження. Одночасно це дозволяє упереджено інтерпретувати елементи досвіду інших країн з історично сталим державним устроєм і спонукає до проведення безпідставних аналогій із застосуванням мов з офіційно визаним формально-правовим статусом, наприклад, у Канаді або Швейцарії. Якщо ж це стосується оприлюднення у цих країнах нормативних, а в деяких випадках — судових актів, то можна погодитися, що в цьому випадку офіційні мови є рівнозначними. Проте функціональна сфера держави багатоманітна. Наприклад, якою мовою подаються армійські команди на плацу чи на військових маневрах у канадській або швейцарській арміях або у службах протиповітряної і протиракетної оборони, коли відлік часу йде на секунди — невже всіма офіційними у цих державах мовами? Те саме стосується загальнодержавних сигналів і команд в умовах загальнонаціональних глобальних техногенних чи природних аварій і катастроф. До цих прикладів можна додати і деякі аспекти у валютно-фінансовій сфері — банкноти швейцарських франків лише двомовні (ретороманська і німецька), а не чотиримовні. Зазначене спонукає до думки, що якась із державних мов заслуговує бути, так би мовити, більш державною. Якщо між рівними когось призначено головнішим, то це вже нерівність. Однак це об'єктивна реальність (неможливо армійські команди подавати одночасно кількома мовами), яка зумовлює особливу роль і статус саме державної мови, а не тієї, яку також позначено як офіційну. Саме на цьому наполегливо акцентують увагу деякі російські дослідники. Одночасно може виникнути ще одне питання: у законах Австрії, Німеччини, Швейцарії зазначено, що державною (офіційною) мовою цих країн є німецька, але яка німецька — невже швейцарсько-німецький «швейцертютч» є адекватним «гохдойчу» в Німеччині або німецькій мові в Австрії? Чи узгоджувала влада Німеччини свої дії з владою Австрії або Швейцарії, здійснюючи реформу правопису німецької мови, яка почалася на початку ХХІ століття, коли відбулося новобуквене корегування позначення деяких фонетичних звуків, до яких раніше традиційно застосовувалася німецька орфографія («ß, ö, ü» тощо) з метою приведення її до загальноновживаних (англізованих) у Західній Європі буквених сполучень.

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2007. — С. 682.

¹⁵ Див. Конституції: Австрії — ст. 8; Болгарії — ст. 3; Іспанії — ст. 3; Литви — ст. 14; Молдови — ст. 13; Польщі — ст. 27; Румунії — ст. 13; Словаччини — ст. 6; Словенії — ст. 11; Туреччини — ст. 3; Фінляндії — ст. 17; Франція — ст. 2; Хорватії — ст. 12; Естонії — ст. 6; Угорщини — ст. 11.

Усе зазначене є підставою для твердження, що не може бути аналогії в підходах стосовно мови, роль якої визначається державним статусом. Жодна з країн з офіційною дво- або багатомовністю не може бути прикладом для іншої країни, універсальності тут немає і бути не може. Кожна країна є унікальною у своєму суспільному житті. Що ж стосується української мови в Україні, то до зазначеного додається ще один впливовий чинник — постколоніальний стан. Із націй Західної Європи з українцями можуть бути солідарними насамперед ірландці, мова яких зазнала руйнівних, а може й незворотних наслідків колоніальної політики Великої Британії, і під загрозою виявилось існування мови цієї нації, що проілюстровано дослідженням з аналізом статистичних даних щодо продовження реального скорочення її природних носіїв¹⁶.

Не ставимо своїм завданням детально проаналізувати мовну ситуацію в європейських країнах, адже це вже неодноразово робили відповідні фахівці¹⁷. Натомість кілька нових штрихів щодо Швейцарії і Канади варто додати. Ці країни мають іншу форму державного устрою — федерацію, союз власне державних утворень з багатьма суверенними ознаками.

Швейцарія — це союз різноетнічних (тому різномовних) державних утворень — кантонів, які на момент виникнення наддержави вже сформувалися і могли існувати самостійно, як це, зокрема, відбувалося з іншими германськими князівствами і королівствами до середини XIX ст., але своєрідна історична ситуація спонукала майбутніх «швейцарців» до прийняття рішення про об'єднання у конфедерацію. Немає такого етносу — швейцарець, а відповідно немає і швейцарської нації за етнічною ознакою, оскільки є німці, французи, італійці, романші, проте є швейцарська політична нація — громадяни цієї держави, які розмовляють мовами відповідного етносу і такі етноси, якщо вони того забажають, можуть відокремити свої державні утворення — кантони і бути окремими державами.

Щодо Канади, то там також не етнічна, а політична нація й до того ж це державне утворення відбулося не на основі корінної мовно-етнічної нації. Що англомовні, що франкомовні канадці — всі разом вони є чужинцями на цій території, колонізаторами-завойовниками з Європи, які загарбали землі місцевого етносу — індіанців, яких, до речі, позбавлено права на державну чи офіційну мову. Потім історично успішніші колонізатори — англійці з Британської імперії захопили колонізовану територію (Квебек) менш вдалим колонізаторів — французів із Французької імперії, і, щоб приборкати джерело вже міжколонізаторського конфлікту, погодилися на забезпечення мовних прав нащадків таких самих колонізаторів (ворон воронові ока не виключе).

За вказаних обставин ці країни не можуть бути прикладом для вироблення в Україні доктрини державної мовної політики. З погляду історичного шляху що-

¹⁶ Шушлебін Ю. М. Особливості мовної політики у країнах Європейського Союзу (на прикладі Ірландії та Фінляндії) // Держава і право : Зб. наук. праць.— К., 2011.— Вип. 54.— С. 687–689; Яковлева О. Моделі організації мовного простору в Європі: контрактивний аспект // Віче.— К., 2012.— Вип. 20 (329).— С. 30.

¹⁷ Больман І. Мовні війни у Європі. Європейська хартія регіональних та меншинних мов / Пер. з фр.— К., 2007.— 280 с.; Майборода О. М. Проблеми національної єдності в Україні: соціальні й мовно-культурні аспекти // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : Зб. наук. праць.— К., 2007.— Вип. 33.— С. 22–33; Масенко Л. Т. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації.— 2-е вид.— К., 2010.— 363 с.; Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Ред. О. Вороніна.— К., 2004.— 162 с.; Нагорний П. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики.— К., 2005.— 315 с.; Шушлебін Ю. М. Особливості мовної політики у країнах Європейського Союзу (на прикладі Ірландії та Фінляндії) // Знач. праця.— С. 686–693; Яковлева О. Знач. праця.— С. 29–32.

до виборювання волі і звільнення з колоніальних кайданів та становлення державності, то нам ближчий досвід унітарних Ірландії, Фінляндії, Чехії, нації яких перебувають на своїх історичних територіях. Ближчий, але не рівнозначний, тому що в той час, коли російський імператор Олександр II видавав акти про надання у своїй колонії Фінляндії фінській мові статусу офіційної та про порядок її реального запровадження¹⁸, в його іншій колонії — Україні-Русі (Малоросії) українську мову переслідували, гнобили й забороняли (Валуєвський циркуляр — 1863 р., Емський указ — 1876 р. та інші акти).

На мовну ситуацію в кожній країні впливають багато чинників — традиційні, історичні, форма державного устрою, співвідношення колишніх колоній з метрополією — колишнім колоніальним центром, становлення або відродження нації тощо й навіть загрози знищення «слабкої» мови «сильною» мовою (мова Російської Федерації щодо Білорусі та України або Великої Британії щодо Ірландії тощо). Останнє зумовлює державний протекціонізм для «слабкої» мови з боку влади нових держав у постколоніальний період їх становлення, в її конкурентних змаганнях з «сильною» мовою колишньої метрополії. Саме тому будь-яке порівняння мовної ситуації в Україні й, зокрема, щодо статусу державної, офіційної, регіональної чи ще якоїсь мови, якою спілкуються національні етноси в Україні, не може бути адекватним із ситуацією у будь-якій іншій країні.

Що стосується сучасного стану, в якому опинилися статус і роль державної української мови, а також її співвідношення з мовами національних меншин, то в Україні на відміну, наприклад, від Російської Федерації, поки ще не відбувалося серйозних системних, послідовних теоретично-наукових і політичних дискусій. Весь галас, під прикриттям Хартії, здіймався навколо виборювання особливого статусу російської мови з протиставленням її в державній діяльності українській мові, а не турботою про справжнє забезпечення права національних меншин на збереження мовно-культурної самобутності корінних народів і національних меншин в Україні. У цьому питанні постколоніальний синдром як фатум повис над Україною. Така ситуація є загрозовою для української державності, оскільки втрачається ідентифікувальний стрижень нації. Якщо такі дискусії не цікаві країнам, в яких державність уже є сталою, а їх державно-національній мові нічого не загрожує, то це не дає підстав вважати, що немає проблеми з державною мовою в постколоніальних країнах, зокрема в державах, що відродилися або виникли на територіях колишнього СРСР, в якому загальнодержавною мовою була лише мова колоніального імперського центру.

Уже є певні стереотипи, що стосовно держав з федеративним устроєм, якщо вони утворені за сукупністю національно-державних утворень (Канада, Швейцарія, Російська Федерація, колишня Чехословаччина), а не адміністративно-історичних територій (Німеччина, Австрія), є підстави говорити про дво- або багатомовність. Однак навіть при цьому не слід ігнорувати питання загальнодержавного статусу фактично лише однієї національної мови.

Російський дослідник державно-правових аспектів мовних відносин Г. Єрмошин переконливо вказує на небезпеку шкоди від непорозуміння, коли при здійсненні державних функцій від імені Російської Федерації — у судочинстві, діловодстві в правоохоронних органах, нотаріаті, розміщенні топографічних позначок, географічних назв, дорожніх знаків, вказівників тощо допускається багатомовність, ще й із застосуванням мови більшості іншомовного населення, яке компактно проживає у певній місцевості¹⁹. У цьому аспекті не-

¹⁸ *Шушлебінна Ю. М.* Значч. праця.— С. 689.

¹⁹ *Єрмошин Г.* Государственно-правовые аспекты языковых отношений // Рос. юстиция.— 1998.— № 3.— С. 20.

має підстав заперечувати його тезу про те, «що єдність державних функцій — судового провадження, нотаріату, інших руйнується введенням дво- і багатомовності. Немає значення якого рівня орган судової влади здійснює правосуддя — Верховний Суд чи один із районних судів. Правосуддя здійснюється іменем єдиної держави. Один зі стовпів правосуддя — це єдність його процедури в масштабах усієї держави, а не в масштабах “більшості іншомовного населення, що компактно проживає у відповідній місцевості”»²⁰.

Його підсумковий висновок, який доктринально збігається з позиціями вже наведених авторів, зводиться до того, що державна мова, як фундаментально державоутворюючий фактор, виконує інтегруючу функцію не лише в культурно-історичному плані і в національно-духовній сфері, а в насамперед виступає саме як державна — в політичній і соціальній сферах. Тому правове регулювання її застосування повинно бути спрямоване в цих сферах на інтеграційні, а не на центробіжні моменти²¹.

Якщо згадані російські науковці виступають за протекціонізм для російської мови в Російській Федерації як державної лише з позиції її ролі у державотворенні, оскільки для неї немає постколоніальної загрози зникнення, то в Україні сам Бог велів ставити питання про протекціонізм з боку держави щодо розвитку української мови, яка конкурує з «сильною» мовою, її реального застосування як державної у всіх сферах суспільного життя. Тим паче що такий протекціонізм відповідає положенням статті 6 Закону України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV²², за якими одним із пріоритетів національних інтересів України є забезпечення розвитку й функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Ці приписи ґрунтуються на тому, що державна мова передусім є правничою мовою, яку слід розглядати одночасно як культурно-специфічну систему таких середовищ, як національне право (правове поле) та інструмент права.

Питання реального, а не формально-показного статусу державної української мови потребує досконалого й різнобічного аналізу із системним резюмуванням, тому українським науковцям, правникам і політикам не варто уникати цієї вкрай актуальної проблеми, в іншому випадку спостерігатимемо продовження ситуацій і подій, про які були ґрунтовні попередження ще на початку цього тисячоліття.

V. I. SHYSHKIN

LANGUAGE AS AN ESSENTIAL CONSTITUENT PART OF NATION-BUILDING

This article analyzes issues related to: (1) the role of a titular nation's language as a factor of state building; (2) the definition of this language as a common natural right of individuals who identify themselves with the same-language ethnic group; (3) the status and role of a state language and their difference from the status and role of an official language as well as from the status and role of national minority languages; (4) the possibility of using protective measures by the state to enhance the status of a state language in public life especially in the post-colonial countries.

Key words: right to language — a common natural right of an ethnic group, state building function of the language, relation of a state language to official languages and national minority languages.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 21.

²² Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 39. — Ст. 351.